

A jelenlegi elemzés viszont annak hangsúlyozásával zárul, hogy a mai köznyelvi nyelvhasználatban, de zömmel a mai nyelvjárási megnyilatkozásokban is mind az *oá*, mind az *eé*, *aá* hangkapcsolat tagjai között természetes a hiátus. Ez a HB. *mundoa*-féle alakjainak *oá*-s olvasatával állítható párhuzamba, illetőleg annak a hangűrfeloldásnak, amely a HB. *Hadlaua*, *veteve* stb. szavait jellemzi, korabeli sajátosságként való minősítését erősíti meg. Mindez pedig, bár a hiátusnak eléggé mozgékony a jelenséggöre, és kicsi a valószínűsége annak, hogy mai formái ómagyar alakok közvetlen folytatói lennének (BENKŐ L.: ÁrpSzöv. 88), de áttételesen talán a régi nyelvi állapotok megmaradását és változását is illusztrálhatja.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

Középmagyar kori szófajtörténeti kérdések

1. Nyelvünk történetének az ősmagyar és az ómagyar kor 2000–2500 éve volt a legváltozékonyabb időszaka. A nyelvi rendszert, annak egyes részrendszereit mélyen érintő változások akkor zajlottak. Természetesen az 1526 utáni középmagyar korban is folytatódott a változás: nyelvi elemek keletkezése vagy eltűnése, gyakoriságuk megváltozása, a rendszer egyes területeinek átstrukturálódása ennek a kornak a nyelvét is jellemezte. Ezek azonban már nem jelentettek a nyelv egész rendszerére nézve döntő módosulásokat. A változásnak nemcsak a hatóköre szűkült, hanem tempója is csökkent. A nyelvi egységesülés folyamatának erőteljesebb válása volt a középmagyar kor fő eseménye.

Mindez lényegében a szófaji rendszerre is érvényes. A nyelvtörténeti kutatásban eddig elsősorban az ősmagyar korra és az ómagyarra irányult a figyelem: A magyar nyelv történeti nyelvtana (BENKŐ főszerk., 1991, 1992, 1995) is ezt az időszakot fogja át. Ezért különösen érdekes az ómagyar kor utáni évszázadok nyelvének, szófaji rendszerének vizsgálata. Még a kutatónak is szolgálhat meglepetésekkel. – Ennek vázlatos áttekintésével köszöntöm szeretettel Mező András tanár urat.

Mielőtt a középmagyar kori változásokra rátérnék, ha csak jelzésszerűen is, de villantsuk föl az ősmagyar és az ómagyar kor legfontosabb szófajtörténeti eseményeit!

Az ősmagyar korban az alapnyelvből örökölt szófajok tovább éltek; közülük a névmások, a határozószók, a névutók és a módosítószók rendszere bontakozott ki erőteljesen. Új típusaik születtek, új keletkezési módok érvényesültek. Jelentősebb visszaszorulást az ősi kettős szófajú ige-névszók körében tudunk kimutatni. Az ősmagyar kor új szófaja a kötőszó; annak többféle típusa is létrejött.

Az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején született meg az igekötők kategóriája. Az ómagyar kor korábbi szakaszában a határozott, majd a határozatlan névelő, valamint egyes névmásfajták léptek be a rendszerbe. Ezek más szófajú

szavakból szófajváltással, szófaji elkülönüléssel, illetőleg összetétel útján jöttek létre. Ha a szónak az eredeti szófaja is megmaradt, kettős szófajúság állt elő: például mutató névmás és határozott névelő, határozószó és igekötő (a szófajváltás, a konverzió kérdése külön kifejtést érdemelne). Az ómagyar kor folyamán egyes szófajok állománya jelentősen kiterjedélyesedett: például sok új határozószó, névutó, kötőszó, módosítószó keletkezett. E változás hátterében is elsősorban a szófajváltás és az összetétel állt. Ezúttal is nőtt a kettős, hármas szófajú szavak száma, azaz erősödött a többszófajúság: határozószó és kötőszó, ragos főnév és névutó stb. Egyes szófaji altípusok gyengültek, mások nagyobb tempóban erősödtek; változott tehát az egyes szófaji altípusok aránya: például a primer ragos határozószók típusa kevés elemmel bővült, a szekunder ragosaké viszont erősen; vagy: a primer ragos névutók állományához képest a birtokos személyjelet és határozóragot tartalmazóké jóval erőteljesebben fejlődött. Egyes szavak el is veszíthették egyik (általában az eredeti) szófaji értéküket, és újra egy szófajúvá válhattak.

2. A középmagyar kori szófaji változások főleg az egyes altípusokat érintették. De egy új szófaj is született: a **névutómelléknév** („az ünnep *előtti* nap”). Ez a magyar szófaji rendszer legfiatalabb tagja. Ebben az esetben nem a névutóhoz, hanem az egész névutós szerkezethez járult az *-i* képző: (*ünnep előtti*) + *i*, szófajilag melléknévvé, mondatbeli szerepét tekintve pedig minőségjelzővé téve a szerkezetet. A nyelvújítás időszakában terjedt el (SEBESTYÉN: Névut. 234–6; NyÚSz. 379), de már a középmagyar korban megejelent. – A szótárak közül Calepinusnál (1585) találjuk rá az első adatot: 778: „perendie – *Holnap vtan*, perendinus – *Honap vtanni*”, majd Szenczi Molnár Albertnél: 1604: „*Ebedutanni*, Promeridianus”. Szövegbeli legkorábbi előfordulásait az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból idézhetjük: az *előtti*-t a 17. század (1678–1683), a *nélküli*-t a 18. század negyedik negyedéből (1777). A névutómelléknév *-i* képzője a korábbi *való* igenév helyébe lépett, rövidítve, tömörítve a szerkezetet: *egymás után való* (MA: PPB:) → *egymás utáni*. Az *-i* képző először a határozószó + *való*-s szerkezetbe léphetett bele: *holnap való* → MünchK. 13ra: *holnap i*, innen terjedhetett át azokra a ragvonzó névutókra, amelyek határozószóval kettős szófajúak: *valamitől távol való* → *valamitől távoli*, végül az egyszerű névutókra is: *fa alatti*. (A névutómelléknév eddigi története alapján előrejelezhetjük, hogy e kategória a jövőben tovább fog gyarapodni.)

3. A továbbiakban néhány mondatrész értékű szófajnak a középmagyar kori változását jellemzem röviden.

3.1. A kettős szófajú **ige-névszók** állománya tovább apadt. Az alaki elkülönülés során általában az igei tag változott meg; például ikeshetett: *ok* ’értelem’ főnév (vö. *okos*, *oktalan*) – *okik* ’okul vmiből, tanul’ ige (1616: NySz.); *pök* (*köp*) ’köpés’ főnév – *pökik* ige (1604: MA.). Az igei tag képzőt is kaphatott: *ágy* – *ágyaz*, *ágyal* (1693, 1708: TESz.); *íz* – *ízlel* (1598: NySz.). Az *-ász/-ész* képzős ige-névszók igei tagja még a középmagyar korban is jobbra iktelenül ragozódott: *halász*, *vadász*, *madarász* (A. MOLNÁR: TNYt. II/1, 1992: 911–4).

Ritkábban új ige-névszó párok is létrejöttek, beilleszkedve a meglevő képzett szavak rendszerébe; pl.: *gyámol* ’táplálás’ főnév (1456 k.) – *gyámol* ’gyámolít’ ige (1621: TESz., NySz.), *zavar* ige és főnév, *fürkész* ige, főnév és melléknév stb.

3.2. Az igenevek: A középmagyar kor folyamán fokozatosan ritkultak, visszaszorulóban voltak az **igeneves szerkezetek**, és egyre gyakrabban lépett a helyükbe mellékmondat, azaz a régebbi szintetikus szerkesztésmód rovására terjedt az analitikus. – A 16–17. századi szójegyzékekben, szótárakban igen gyakran találkozunk a *való* igenévvel. A középmagyar kor folyamán azonban visszaszorulóban volt. Geleji Katona (CorpGr. 315) és mások tiltakoztak túlzott használata ellen. Háttérbe szorulása, elhagyása többek között az *-i* (vö. névutómelléknév), *-s*, *-só/-ső* melléknévképző gyakoribb alkalmazásával függhet össze, de a *levő* igenév terjedése is közrejátszhatott. A *levő* terjedésével párhuzamba állítható az a tény, hogy a *valván* helyébe a *lévén* lépett, a *volna*, *volt volna* igealakokat pedig lassacskán a *lenne*, *lett volna* váltotta föl (KÁROLY: NytudÉrt. 10. sz. 1956: 102, 107–8). A középmagyar korban háttérbe szorultak a létige képzőszerű *volta* igenevével alkotott, az ómagyar korban igen gyakori szerkezetek is (vö. *gyarló volta* ~ *gyarlósága*). – A korábban általános használatú *-ván/-vén* képzős határozói igenevekhez képest egyre gyakoribbá váltak a *-va/-ve* képzősek. Lassacskán bizonyos funkcionális különbség is kialakult a két alak között (BÁRCZI: MNyÉletr. 286). A *mondvám*, *mondvád*-féle személyragos igenevek visszaszorultak. Ritkult a *-val/-vel* képzős határozói igenév is, az egyébként is ritka *-atta/-ette* képzős pedig (pl. *ülette* 'amint vagy miközben ült') a korszak végére szórványossá vált; csak a székely nyelvjárásban őrződött meg (vö. HORVÁTH: NytudÉrt. 133. sz. 1991; A. JÁSZÓ: TNyt. II/1: 411–54).

3.3. A névmások közül (csak a viszonylag nagyobb horderejű változásokat említve) a személyes névmások egyébként zárt rendszerébe – a magázás, illetőleg nemtegezés meghonosodásával – a 16. század második felében új elemként lépett be a *kegyelmed* > *kelmed* > *kend* > *ked* és a *maga* (a visszaható névmás funkcionális változása révén). Az *ön* csak a 18. század végéről adatolható először. Új személyes névmás a *jómagam*, *jómagad*, *jómaga* is: nyomatékos 'én, te, ő stb. saját-maga' jelentésben vált használatossá: 1632: „vala ket ezüst pohara Kadar Istuannak az egiket ugia(n) *io maga* Czenaltata” (SzT.).

Az *-n* toldalékos személyes névmások viszont tovább ritkultak, főleg a többes számú alakok: *ennen*, *tennen*, *ennen* ~ *önnön*; *minnen*, *tinnen* (T/3. alak nem is volt; vö. SIPOS: TNyt. I, 1991: 373–5; G. VARGA: TNyt. II/1, 1992: 475–8).

A főnévi, melléknévi és szemnévi névmások csoportja főleg összetett elemekkel bővült: a mutató névmások közé belépett több *am-/em- ~ im-, ez-* előtagú, például: *amoly*, *amolyan*, *emily*, *emilyen* ~ *imily*, *imilyen*, *ezilyen* (MA., PPB.), több *-féle*, *-nemű*, *-forma*, *-szerű*, *-kora* képzőszerű utótagú, például: *olyféle*, *olyanszerű*, a kérdő névmások közé a *miféle*, *micsodaféle*, *micsodásforma*, *mekkora* (*me-* névmási *tő* + *kora* 'korú, idejű') stb. – A vonatkozó névmások lexikális gyarapodása a kérdő névmások keletkezésének függvénye: amikor például a középmagyar korban létrejött a *milyen*, *mekkora* kérdő névmás, attól kezdve a *milyen* ~ *a(z)milyen*, *mekkora* ~ *a(z)mekkora* vonatkozó névmás is használatossá vált. Ekkor terjedtek el a *né-* előtagú határozatlan névmásoknak az újabb, nyomatékosító szerepű előtaggal, az *egy* 'egyk' határozatlan névmással bővült párpai: *egynémi*, *egynéki* 'némely ember', *egynémely*, *egynémelyik* stb.

Az általános névmásoknak (és ezzel párhuzamosan az általános névmási határozószóknak is) új csoportja született: a megengedő értelmű *bár-* előtagúaké: *bár-*

ki, bármi, bármely, bármennyi. Mondattani tapadással való létrejöttük a 19. században is folytatódott. A *vala-* előtagúak az általános névmási szerepből elkezdtek visszaszorulni, ugyanakkor a középmagyar korban sem mindig egyértelmű, hogy az adott mondatban általános vagy vonatkozó névmási szerepet töltenek-e be: 1585: „*valami* [’bármi’ vagy ’ami’] jószágom vagyon, ... holtom után az én magzatomat illeti” (Balassi Bálint összes versei és levelei. Szépirodalmi Könyvkiadó 1955: 278). A korszak végére határozatlan névmási szerepük erősödött meg.

3.4. A mondatrész értékű szófajok közül még a **határozószót** említem meg: lényeges, a rendszert érintő változásnak tekinthető a korábbi *belől – benn/belől – belé* helyett a *belülről – belül – belülre* típusú, szekunder határozóragos háromirányú részrendszerek kialakulása.

D. MÁTAI MÁRIA

Beszélt nyelv a középmagyarban

A címből már kitetszik, hogy kettős indítékról és kétszeres gondról van szó. A hangfelvételek nélküli korszakok beszélt nyelvére és közülük a középmagyarra irányuló figyelem ugyanis rokon nehézségekkel kerül szembe. Mindkét esetben hiányoznak egyrészt a hozzájuk illő, jól kicsiszolt módszerek, másrészt ezek azért hiányoznak, mert nem gyűlt fel kellő tapasztalat kicsiszolásukhoz. BEKE JÓZSEF Zrínyi-szótárának már publikált előszavában BENKŐ LORÁND még mindig így jellemezheti a helyzetet: „Közismert, hogy a XVII. század magyar nyelve – itt nem részletezhető történeti és tudománytörténeti okokból – eléggé kimaradt történeti nyelvészetünk és benne frazeológiai-szótörténeti kutatásaink érdeklődési köréből” (BENKŐ LORÁND: Előszó a »Zrínyi-szótár«-hoz: Irodalomismeret. IX. évf. 3–4. sz. 5). Ezt a tudománytörténeti láttelepet – több-kevesebb nyomatékbeli különbséggel – a középmagyar korszak egészére kiterjeszthetjük. BENKŐ azonban a beszélt nyelvi gondokat is érzékelteti, mert előbb Zrínyi nyelvének [!] szókincsbeli egészét (vö. uo.) idézi fel, majd feszesebben Zrínyi „írott[!]-irodalmi” életműve műfaji, tematikus gazdagságát méltatja (vö. 6).

A középmagyar kor nyelvéllapotának, nyelvi jellegzeteségeinek feltérképezésére nemcsak a tudománytörténeti fehér foltok eltüntetése érdekében kell erőfeszítéseket tennünk. A magyar nyelvű emléktanyag feldúsulása ugyanis új szövegtípusokat is teremtett, illetőleg a kézírásos (és a nyomtatott) írásbeliségnek terjedése ezekből a szövegekből gazdag, egybevethető választékot is teremtett, illetőleg őrzött meg számunkra. Ezek között a szövegtípusok között több éppen a beszélt nyelvi elemek elkülönítésére ad jó, a korábbiaknál lényegesen jobb lehetőséget. Közülük ezúttal a peranyagok, még pontosabban csak a magyarországi boszorkányperek jegyzőkönyveinek tanulságait villantom fel – néhány kiválasztott szempontból.